

Исаков К.А.

«КУТТУУ БИЛИМ» ДАСТАНЫНДА ЭСТЕТИКАЛЫК ПАРАДИГМАЛАРДЫН ЭПИКАЛЫК ФОРМАЛАРЫ

Исаков К.А.

ЭПИЧЕСКИЕ ФОРМЫ ЭСТЕТИЧЕСКИХ ПАРАДИГМ В ПОЭМЕ «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»

К.А. Isakov

EPIC FORM OF AESTHETIC PARADIGMS IN HIS POEM THE POEM «BLESSED KNOWLEDGE»

УДК:808.44

Бул макалада Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанындагы эстетикалык парадигмалардын эпикалык формалары каралган.

В этой статье рассмотрены эпические формы эстетических парадигм в поэме «Благодатное знание» Жусупа Баласагына.

This article discusses the epic form of aesthetic paradigms in his poem "blessed knowledge" of Zhusup Balasagyn.

Илимде өтүүчүлүк, мураскордук гана эмес, алдын ала озунуу принциби да бар. Бул коомдук аң-сезимдин аталган формасынын ажайып өзгөчөлүктөрүнүн бири. Тагыраак айтканда, илим өзү жок, бирок анын айрым категория, жагдайлары туралуу сөз болушу мүмкүн. Бул айтканыбыз Жусуп Баласагындын «Куттуу билим-миндеги» эстетикалык көз караштарга түздөн-түз байланыштуу. Арийне, сарасеп салып караган кишиде төмөнкүдөй пикир пайда болушу ыктымал: Баласагын XI кылымда жашап, чыгарма жазса, ал эми «эстетика» термининин атасы немец философу Александр Баумгартен XVIII кылымда өмүр сүрсө, кантип биринчинин китебинде эстетикалык проблемалар көтөрүлөт? Бирок факты факты боюнча калат. Улуу даанышман жети кылым мурда эле андай проблемаларды козгоп чыккан. Орус философу А.Ф. Лосев «Эгер байыркы тарыхта, көркөм чыгарманы жана философияны билбей туруп, эстетиканын маани-мазмунун түшүнүү кыйынга турат», - деп айткан[6:500]. Бул жерде айта кетчү нерсе, Баумгартен сөз болуп жаткан илимди жок жерден таба койгон жок. Ал байыркы заманда пайда болуп, орто кылымда жана кайра жаралуу доорунда өнүккөн илимдин тармагына ат койду жана анын философиясынын системасындагы ордун аныктады [3:3]. Анын пикиринче, эстетикалык-гнесеологиянын ылдыйкы тепкичи, сезимди, таанып-билүү жөнүндөгү илим, ал эми мындай таанып- билүүнүн жеткилең формасы сулуулук, көркөмдүк эсептелинет. «Сулуулук» категориясы философиянын негизги маселеси менен тыгыз байланышта, башкача айтканда, ал жаратылышта болобу, же көркөм чыгармадабы; аны ким, кантип баалайт? Н.Г Чернышевскийдин оюу боюнча эң жогорку сулуулук-искусство аркылуу жаралган чындык [8:17]. Демек, ар дайым ар кандай көркөм чыгармаларда, поэзияда, жалпы эле искусстводо кооздук, сулуулук табит тартууланып жана чагылдырылат. Философиянын негизги маселесинин рамкасында алып караганда, албетте сулуулук алгач жаратылышта жашайт. Бирок ага ар ким, ар кандай

утилитардык, эстетикалык, педагогикалык назар менен карашат. Ошолордун арасынан поэтикалык-эстетикалык таанып-билүү сулуулукту пайда кылат. Себеби, көрүнгөн эле инсан жаратылыштын кооздугун таанып билмек түгүл баамдай да албайт.

Бул жерде Стендалдын «Акылыма караганда алда канча тезирээк өнүккөн жүрөгүм...», - деген сөзү эске түшөт. Демек, сезимтал кишилер гана айлана чөйрөнү, анын ичинен жартылыш кубулуштарын көркөмдөтүп поэтикалаштырып кабылдай алат. Мындайлар болсо сөздүн кең маанисиндеги сүрөткерлер айтса-айтпаса калпы: миндеген, миллиондогон адамдар суунун акканын, дарактардын шуулдаганын көрүп, угуп эле жүрөт. А бирок «коктудан түшкөн булактан комуздун күүсү чертилип», «кайгыны билбей булагы каткырып күлгөн баладай», [3:46-47] - деп көркөмдөтүп айтыш үчүн акылдан сезим жогоруу туруусу абзел. Көркөмдөтүп айтканда, поэзиянын предмети-турмуштун көз жаздымдан жашыруун турган жагы. Аны байкап, калайык-калкка тартуулаш үчүн Гейненин сөзү менен айтканда, дүйнөдөгү жүз берген жараканы жүрөгү аркылуу өткөргөн акындын талант-кудурети керек.

Ошондой сезимтал даанышмандардын катарына толук укук менен Жусуп кирет. Өз чыгармасында ал көркөм тилдин поэтикалык каражаттарын жашаган дооруна жараша чебер колдонгону байкалат. Алсак, акын бир көрүнүш, буюм, нерсени экинчи бирөөлөр менен салыштырып, алардын маңызын терең ачып көрсөткөнгө аракет кылган. Акын-философтун көркөм мурасында бул жагынан «жыт» түшүнүгүнүн жолу ачылган. Анткени бир жерде ал салыштыруу:

71-бейт. Жакшы жыт коштоп кетти киримселди,
Чулгады аңкыган жыт көктү, жерди.
экинчи жерде метафора каражаты менен берилет:

63-бейт. Чыгыштан жаздын атыр жыты келди,
Атыр жытын чачып турду жүгүнүп...

[4:53-55].

Өтө парасаттуу, дили таза инсан катары «Куттуу билимдин» авору адам үчүн кол жеткис, таңсык буюмдарга оң салыштырууну колдонгон. Атап айтканда, «...жаздын атыр жыты, бейиштин жыргалындай мээрим берди»; адамзат жактырган куштардын сөзсүз ошол эле адамзат аздектеп мактаган, колдон келсе, чер жазып, эстетиклык рахат алчуу жерде жүрүшү шарт.

78-бейт. Булбул сайрайт кубулжугуп гүлзарда,
Күнү-түнү издегенсип бир арга [4:54].

Бул өзүнчө эле, мындайча айтканда, поэтикалык логиканын бир көрүнүшү. Метафоранын күчү менен даанышман-ойчул жапайы жаныбарларды «адамдаштырат»:

79-бейт. Элик ойнойт гүлдүн терип баригин,
Марал ойнойт сая кууп шеригин [4:54].

Ал эмес флора да мыйзамды урматтаган, адамдарга мүнөздүү кылык-жоруктарга ээ болот:

97-бейт. Өкүмдарга баардык чөп-чар бүгүлүп,
Атыр жытын чачып турду жүгүнүп [4:55].

Көркөм сүрөттөөнүн бир түрү-антитеза (грекче «карама-каршы» деген мааниде, анти-каршы, теза-ой). Бул каражаттын жардамы баяндалып жаткан буюм кубулуштун көркөмдүк сапаты күчөтүлөт. Кала берсе, аталган ыкма-диалектиканын мыйзамынын поэзиядагы көрүнүшү. Жусуп акын бул ыкманы да назиктик, билгичтик менен пайдаланган:

80-бейт. Күн бүркөлсө, булут ыйлап басылар,
Гүлдөр күлүп, күн тийгенде чачылар [4:55].

Айтылган тезистен тышкары бул саптардан дагы бир ой келип чыгат: жаратылыштын бир бөлүгүндө коозсуздук анын башка бир алкактарындагы көңүлсүздүктү, тескерисинче бир чөйрөдөгү көркөмдүк домино-эффекти сыяктуу калган бөлүктөрдө көңүлдүү маанайды-кооздукту пайда кылат. Демек, айлана чөйрөнүн элементтери кооздук да, коозсуздук да бири-бири менен детерминисттик байланышта.

Адамзат тарыхында байыртадан бери эле этикалык жана эстетикалык баалуулуктар бир бүтүн – сулуулукту жана кооздукту түшүндүрөт [1:212]. Эстетикалык ой-пикир тарыхында эстетика жана этиканын, сулуулуктун жана жакшылыктын эриш-аркак байланышы боюна эки тенденция көзгө урунат. Биринчиси, чечкиндүү түрдө сулуулуктун жана адептүүлүктүн ажырагыс биримдигин ырастап, искусствонун милдети-адамдарга жагымдуу моралдык таасир этүү дейт. Ал эми экинчиси, аталган түшүнүктөр бири-бирине карама-каршы деген пикир айтылат. Кала берсе, алардын айрымдары сулуулукту жакшылыкка, курмандыкка чалуу керек дешкен. Атактуу Л.Н. Толстой буга байланыштуу минтип жазган: «Сулуулукка канчалык көп берилсек, жакшылыктан ошончолук алыстайбыз» [7:79]. Бул мааниде Жусуп ойчул биринчи топтун талапкери болгон: сулуулук менен жакшылыктын, эстетика менен этиканын диалектикалык өз ара байланышын баса көрсөткөн:

82-бейт. Мага ошондо Аалам өзү үн салды:
Көрдүңөрбү хакан жүзүн ажардуу? [4:54].

Сөз миң жылдап жетим баладай кароосуз, камкор жетексиз калган элде жаңы келген жаздай үмүт-тилек пайда кылган Бограхан жөнүндө болуп жатат. Калайыкты мындай оптимисттик-жаркын маанайга ким алып

келди? – деген суроого акын: «Богра-хандын өлкөгө тирек, элге таажы болгон бийлиги», – деп жооп берет. Сыягы, бул дүйнөдө бейпил заман орношу хакан ажардуу жүзүнө гана эмес, анын кара кылды как жарган калыстыгына, тазалыгына байланыштуу. Канчалык бае көрүнсө да элди үмүткөр кылып, алга умтулткан бир идеал-жакшы өкүмдар жөнүндөгү кыял байыртадан бери тарыхты коштоп келетат. Бул жалпы жер шаарына тиешелүү глобалдуу көрүнүш. Андай өкүмдар (падыша, хан) элдин элесинде, бир жактан Кудайдын, Теңирдин, философиялык тил менен айтканда, «дүйнөлүк эрктин», «абсолюттук рухтун» тандап алган өкүлү, экинчи жактан, ар бир инсанга жакын, камкор. Ошол себептен кудай тандаган инсандын мамлекет башына келгенин Рум, Индостандан келген куштар да ырга салып ырдашат. Айтылган ой-жоромолдон төмөнкүдөй тыянак чыгыт: Аалам дайындаган өкүмдар Ааламды башкарууга тийиш.

Ошентип, акын пейжазды «жакшы хакандын» оң мүнөздөрүн баса көрсөтүү максатында колдонгон. Бирок дастандын эстетикалык баалуулугу анын коомдук өсүшкө керектүү ар түрдүү көз караштарга, ойлорго бай экендигинде гана болбостон, баарыдан мурда ал ойлорду поэтикалык образдар, ар түрдүү көркөм ыкмалар, көркөм табылгалар аркылуу так, элестүү көрсөтө алгандыгында. Буга далил катары чыгарманын көркөм композициясын бекемдеп турган элементтердин ээлеген орду, аткарган көркөмдүк кызматы жөнүндө айтуунун өзү деле жетиштүү болгудай.

«Куттуу билим» - сейрек учуроочу табылга, анда дидактикалык көркөм каражаттар менен белгилүү ченемдер баяндалган. Миң жыл мурда жашап, эмгектенген бабабыз аң-сезимден тышкары сулуулук менен сонундукту, асылдыкты ажырата билген:

4482-бейт. Жүзү эмес, көңүлү сулуу болсун,
Сени дагы тазартат пейли кенен!

4485-бейт. Сулууну эңсегендер, шашылбагын,
Кызыл жүзү саргайат акыр анын!

[4:343].

Пикирибизде «көңүл сулуулугу» – асылдык, сонундук, инсандын ички маңызын билдирсе, ал эми «жүзүнүн сулуулугу» – анын тышкы көрүнүшү, формасын билдирет.

Философиянын ченем категориясы эң эле жалпы түшүнүк катары чындыктын жана аң-сезимдин бардык түрлөрүнө таасирин тийгизет. Ченем бузулса буюм да өз касиетин жоготот. Баласагындын эстетикалык мурастары да бул эрежеден сыртта эмес. Акындын пикири боюнча сөздү орду менен, ченеми менен колдонуу жакшылыкка, ал эми орунсуз, ченемсиз сөз жамандыкка алып келет:

163-бейт. Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.

170-бейт. Орчундуу сөз акыл-эстен от алат,
Орунсуз сөз ийнинден баш алат

[4:59-60].

Ошентип, даанышман ийкемдүү антитезанын жардамы менен сапаттын сандык өлчөмүнүн, ченемин бузулушун жагымсыз жагдайларын өз ыр саптарында баяндаган.

Диалектикалык чыгарманын классикалык үлгүсү болгон бул дастанда орто кылымдарда түрк элдерине

мүнөздүү болгон адеп-ахлактык жана эстетикалык маселелердин баары камтылган. Ал маселелерге карата автродун көз караштары бүгүн жана эртең да өз маанисин төмөндөтпөстөн, тескерисинче, чыгарманы сүйүп окугандарды, тамшандырып, таң калтырган эстетикалык ырахат тартуулаган, окурмандардын руханий дүйнөсүн байыткан таасирлүү күчүн арттыра бермекчи. Анткени, адам турмушу түгөмөйүнчө адамгерчилик сапатты даңктаган улуу идеялар, салттар улана берет. Андай залкар гуманизмди Баласагындык бабабыз ачык-айкын, таасын айта кеткендиги кийинки урпактарды сыймыктандырат жана суктандырат.

Адабияттар:

1. Акмолдоева Ш. Б. Духовный мир древних кыргызов. – Бишкек: Илим, 1998. - 268 с.
2. Бекбоев А., Козубаев Ө. Унгу сөздөн улама (Кыргыз философиясынын очерктерине карата). - Бишкек, 1994. - 61 б.
3. Гулыга А.В. Принципы эстетики. - М.: Политиздат, 1987.
4. Жеңижок. Ырлар. - Фрунзе: Кыргызстан, 1962. 46-47 бб.
5. Жусуп Баласагын. Куттуу билим.-М.: НИК - 1993. 493б.
6. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. - М.: Политиздат, 1991.
7. Толстой Л.Н. Полн.собр.соч. Т.30. - М.: 1951.
8. Чернышевский Н.Г. Избранные эстетические произведения. - М.: Искусство, 1974.

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.